

Digitalisering av brenneriarkivene i Vestoppland

Av Nadia Koriakina og Kari-Mette Avtjern

Illustrasjonene til denne artikkelen er tegnet av Jens Holter. Hans strektegninger fra Bilitt brenneri, den gang kalt Bilit Brænderi, i tida rundt 1946 er en unik dokumentasjon av produksjonen og arbeidsfolkene. Disse tegningene ble digitalisert i 2019. Bilitt brenneri var da ett av tretten brenneriarkiv som inngikk i et større digitaliseringsprosjekt i Opplandsarkivet. Med denne artikkelen ønsker vi å fortelle om utviklingen av den betydelige brennerinæringen og digitaliseringsprosjektet, noe som gjør historien om brennerinæringen langt mer tilgjengelig.

Bilitt brenneri tegnet av Jens Holter ca 1946. Eier: Mjøsmuseet

Hvor er brenneriarkivene?

Oppland har hatt en unik ordning siden 1981. Gudbrandsdalsmusea, Valdresmusea, Lillehammer museum, Mjøsmuseet, Norsk Vegmuseum, Randsfjordmuseet og fylket har et samarbeid som kalles Opplandsarkivet. Fylket finansierer et sekretariat, og museene har ansatte som samler inn, bevarer, formidler og forsker i privatarkiv. Flere tusen arkiv er samlet inn. Samlet sett forvalter Opplandsarkivet en av Norges største bestander av privatarkiv ved museene, og er ledende når det gjelder erfaring med denne type arbeid.

Sentralt i tankegangen er "nærhet til kildene". Derfor er arkivene samlet ved lokalmuseene. Publikum kan ta kontakt og enkelt få faglig bistand for å finne historisk materiale fra sin region, slik som på Dokumentasjonssenteret på Kapp.

Arkiver er uerstattelige, og ordningen med Opplandsarkivet har reddet mange unike arkiver de siste tiårene. Blant disse er arkiver etter brennerinæringen i Vestoppland.

Brennerinæringen i korte trekk

Etter flere hundre år med streng styring av alkoholpolitikken i Norge fra København vedtok Stortinget i 1816 en ny lov som tillot brenning av brennevin.

Godt utviklet landbruk i Vestoppland og Hedemarken åpnet vei for oppblomstringen av hjemmebrenneriene. Her fantes overskudd av korn i gode år og god tilgang på brenneved. Statistikk fra 1834 til 1835 viser at det fantes 563 brennevinskjeler bare på Toten.

Voksende alkoholforbruk brakte med seg utfordrende tilstander i samfunnet. Avgiftspolitikken ble derfor vesentlig skjerpet i perioden fra 1845 til 1848. Deretter kunne bare større, produsenter og dermed industriell spritproduksjon gi økonomisk gevinst. Det aller meste av den industrielle

spritproduksjonen i Norge fantes rundt Mjøsa og i Vest-Oppland. På slutten av 1800-tallet stod brenneriene i Mjøsregionen for over 80 prosent av norsk råspritproduksjon.

På Toten og Gjøvik finner vi følgende etableringer: Bilit Brænderi i 1846, Kjølseth Brænderi i 1847, Holmen Brænderi i 1854, Gjerstad Brænderi i 1855, Narum Brænderi i 1857, Hekshus Brænderi i 1863 og Hjell Brænderi i 1866.

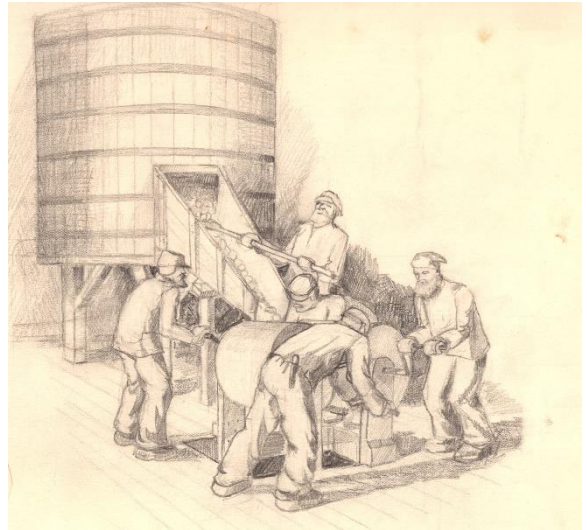
Brenneriene ble viktige for jordbruksnæringen. Det var muligheter for avsetning av store mengder poteter og korn, og avfallsproduktet drank ble fôr til husdyr. Brenneriene ga sårt tiltrengt lønnet sesongarbeid, både når det gjaldt arbeid på brenneriene og transport av ferdig «edel vare». Flere brennerier etablerte landhandlerier med brennevinsutsalg. Slik vokste det gjerne fram små tettsteder rundt brenneriene.

Selv med god tilgang til råvarer og gunstig statlig politikk strevde brenneriene med dårlig økonomi. Dette skyldtes både overproduksjon og import av forholdsvis billig sprit. I et forsøk på å organisere priser og vilkår for avsetning organiserte brenneriene seg i Brennerienes forening fra 1879. Dette var det første landsbrukssamvirket i Norge. Til tross for dette toppet krisen seg på begynnelsen av 1900-tallet, og brenneriene vurderte fra sesong til sesong om de kunne opprettholde driften. Mange brennerier måtte stenge produksjonen i flere år. Etter hvert kom flere brennerier i normaldrift igjen, avbrutt av forbud mot å bruke korn og potet til å lage sprit under første verdenskrig.

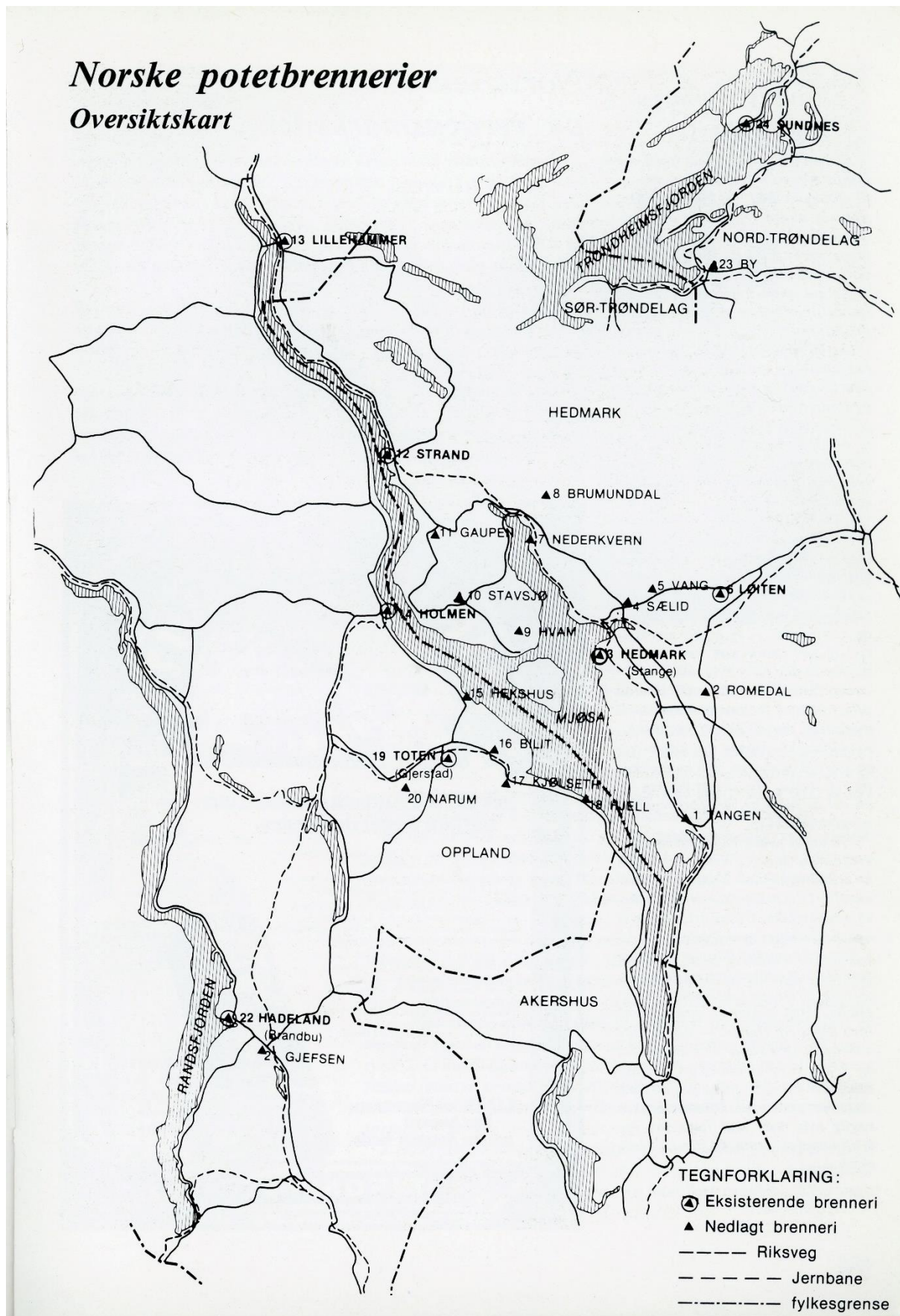
Vinmonopolet ble stiftet i 1922 som en konsekvens av en mer restriktiv alkohollovgivning. Den norske forbudstida med mindre avsetning av alkohol ble en krevende periode for brenneriene i Norge. Fra 1937 hadde staten monopol på destillasjonsanleggene. Det ga mer stabilitet for produsentene.

Etter andre verdenskrig ble det nedsatt en Brennerikomiteé. Den hadde til formål å rasjonalisere brennerinæringen. I 1957 var det 21 brennerier i Norge, og dette ble redusert til åtte brennerier, hvorav sju i Innlandet og ett i Trøndelag. På Toten og Gjøvik ble brenneriene slått sammen til to enheter, Toten brenneri og Holmen brenneri. Driften ved anleggene gikk bedre etter dette. Potetprodusentene, deriblant tidligere aksjeeiere i brenneriene på Toten og i Gjøvik, gikk i 1994 sammen til selskapet Norske Potetindustrier. I dag heter potetforedlingsbedriften HOFF SA og har hovedkontor på Gjøvik.

I tidsrommet fra 1846 til 1994 finnes det 13 bevarte brenneriarkiv fra Oppland. Alle er samlet inn og bevart av Opplandsarkivets avdelinger ved museene. Arkivavdelingene opplever jevnlig forespørsler etter materiale, fra privatpersoner, museer og næringslivet, for brenneritradisjonene er sparsomt belagt i den historiske litteraturen. Prosjektet «Brennerinæringen i Oppland» har hatt som mål å gjøre arkivene tilgjengelige for et bredt publikum. Dette har vært et samarbeidsprosjekt i 2019 og 2020 mellom Opplandsarkivets sekretariat og Opplandsarkivets avdelinger ved Mjøsmuseet, Lillehammer museum og Randsfjordmuseet.

Kokte poteter males med handkraft på Bilitt brenneri. Tegnet av Jens Holter ca 1946. Eier: Mjøsmuseet

Illustrasjonen er hentet fra boka «Den norske dram», skrevet av Jens M. Alm.

Digitaliseringsprosjektet

Opplandsarkivet forvalter private arkiv fra f.eks. bedrifter, foreninger og personer. Størrelsen på arkivene, og ikke minst innholdet i disse, har stor variasjon. Det er alt fra protokoller, mapper, løse ark, utklipp, foto, film, kart og til digitale filer. Vi har digitalisert fragmenter av papirarkiver, foto og lyd i mange år, men vi ønsket å høste erfaringer for hva som kreves av et større prosjekt.

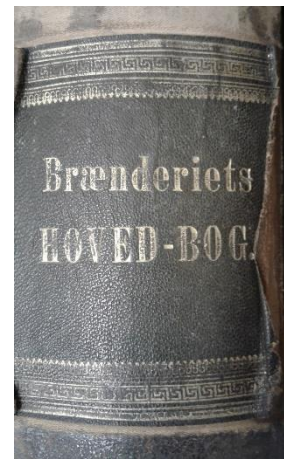
Opplandsarkivet har hatt et ønske om å høste erfaringer fra et eget digitaliseringsprosjekt. Museene i Opplandsarkivet forvalter arkivmateriale som har stor kulturhistorisk betydning, og det er viktig å tilgjengeliggjøre disse for et bredt publikum. Digitalisering av arkivmateriale gir nye muligheter til å formidle historiske arkiver og gjøre dem tilgjengelige.

Arkivverkets store satsning på å gjøre Norges arkiver digitalt tilgjengelig, nettstedet Digitalarkivet, synliggjør etterspørselen av digitaliserte arkiv. Nettstedet hadde 6,8 millioner besøk i 2017, og bruken er økende.

Prosjektet «Brennerinæringen i Oppland» lot seg realisere med Riksarkivaren utviklingsmidler for privatarkiv, samt prosjektmidler fra Hoff SA og Opplandsarkivets sekretariat. I tillegg er det lagt inn egeninnsats fra arkivavdelingene i form av arbeidstid.

Brenneriarkivene er samlet inn over nesten fire tiår og består av totalt 26 hyllemeter. Museene forvalter 13 arkiver etter brennerier, hvorav det ene fra Lillehammer er et kombinert brenneri- og bryggeriarkiv. Det eldste materialet er fra 1846 og det nyeste er fra midten på 1990-tallet.

Før oppstart av prosjektet var det nødvendig for alle de tre arkivavdelingene å forbedre ordning og katalogisering av arkivene. Oppdaterte arkivkataloger ble lagt ut på arkivportalen.no, slik at de ble tilgjengelige for publikum.

God gjennomføring av prosjektet krevde riktig teknisk utstyr og kompetanse i bruken av dette. Det ble derfor inngått en samarbeidsavtale med Fylkesarkivet i Oppland (nå Innlandet Fylkesarkiv), som er fylkeskoordinerende institusjon for privatarkiv i Innlandet. Avtalen inneholdt oppsett av nødvendig programvare, kontorfasiliteter, klargjøring av utstyr, tilgang til ulike typer skannere, samt opplæring og veiledning for prosjektmedarbeider Nadya Koriakina. Eksterne harddisker ble valgt for å lagre det digitaliserte materialet underveis i prosjektet fordi lagring i sky-løsning ble for kostbart.

De økonomiske rammene ga ikke mulighet til å digitalisere alt fra samtlige 13 brenneriarkiv. Vi valgte ut materiale som vi mente ville ha mest interesse for forskere og våre arkivbrukere, samt det som egner seg best til formidling ved museene.

Det ble satt opp en prioriteringsliste for hva som var viktigst å digitalisere. Først og fremst skulle noe fra alle de 13 arkivene digitaliseres. Videre var det viktig å digitalisere materiale som gir et helhetlig bilde av bransjens utvikling. Det eldste materialet var begrenset og kan lett gå i stykker, og alt dette skulle være med. Videre, med tanke på tilgjengeliggjøring, ble det valgt å digitalisere det som vi definerte som «visuelt». I dette inngikk fotografi og tegninger av bygninger, maskiner og produksjonslinjer. Her var også blyanttegningene fra Bilitt brenneri som er brukt som illustrasjoner i denne artikkelen.

Etter at utvalget var bestemt, måtte vi ta valg i forhold til selve skanningen. Her var det viktig at det ble digitalisert tettest mulig opp mot det fysiske materialet. Den digitale kopien skal være mest mulig lik det enhver vil se ved et arkivbesøk. Derfor er også baksiden av brev og ark digitalisert.

Digitaliseringsstandarden ble anbefalt av IT-ansvarlig ved Fylkesarkivet, og lagt opp mot nasjonal standard.

Prosjektmedarbeideren har hele tiden hatt fokus på å digitalisere mest kostnadseffektivt uten å gå på bekostning av kvaliteten. Men den største utfordringen i forhold til digitaliseringen var variasjonen i arkivmaterialet. For nærmest hver protokoll eller mappe var det ulik størrelse, type og tilstand på papiret. Dette krevde ulike skannere, tekniske innstillinger og fortløpende vurderinger for ikke å skade originalene. Det var ikke mulig å automatisere arbeidet i en såkalt digitaliseringsløype.

I de minste arkivene ble det viktig å digitalisere det lille som finnes. Mens for de største arkivene var det mulig å ta utvalg, altså prioritere hva som skulle digitaliseres. Et eksempel på dette var «potetbøker», kladdebøker ført ved levering av poteter, hvor informasjonen finnes igjen i andre regnskapsbøker.

Da prosjektet ble avsluttet, var det digitalisert protokoller, aksjebrev, tegninger, saksarkiv, avisutklipp og fotografi. I måltall utgjør dette i overkant av 9100 filer.

Alle samarbeidspartnerne er godt fornøyd med gjennomføringen og resultatet av prosjektet. Med en målrettet prosjektledelse, godt prosjektarbeid og et vellykket samarbeid med Innlandet Fylkesarkiv, har dette vært et prosjekt som har gitt gode resultater, bidratt til kunnskapsoverføring og gitt ny kunnskap og erfaring om digitalisering av private næringsarkiver. Historien om den store brennerinæringen i Oppland er nå tilgjengeliggjort for framtidig formidling og forskning.

Digitaliseringen er avsluttet, og nå skal samarbeidspartnerne ta materialet videre for å gjøre det tilgjengelig og formidle det via Arkivverkets store satsing, Digitalarkivet.

I tillegg skal brenneriarkivene brukes til presentasjoner i sosiale medier, på nettsider, i foredrag og i artikler, slik som denne artikkelen.

Illustrasjoner:

Strektegninger er fra Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00001 Bilitt Brenneri. Eier: Mjøsmuseet

Kilder:

Alm, Jens M., «Den norske dram. Brennerisamvirket i Norge», 1979.

Opplandsarkivet avd. Randsfjordmuseet, OAHF/00353 Hadeland brenneri (inkl. Næs brenneri)

Opplandsarkivet avd. Randsfjordmuseet, OAHF/00236 Gjefsen brenneri

Opplandsarkivet avd. Maihaugen, OAM/746 Lillehammer brenneri og bryggeri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/E-A-00109 Holmen brenneri/Norske potetindustrier

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00001 Bilitt Brenneri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00010 Kjølseth Brenneri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00012 Narum Brenneri

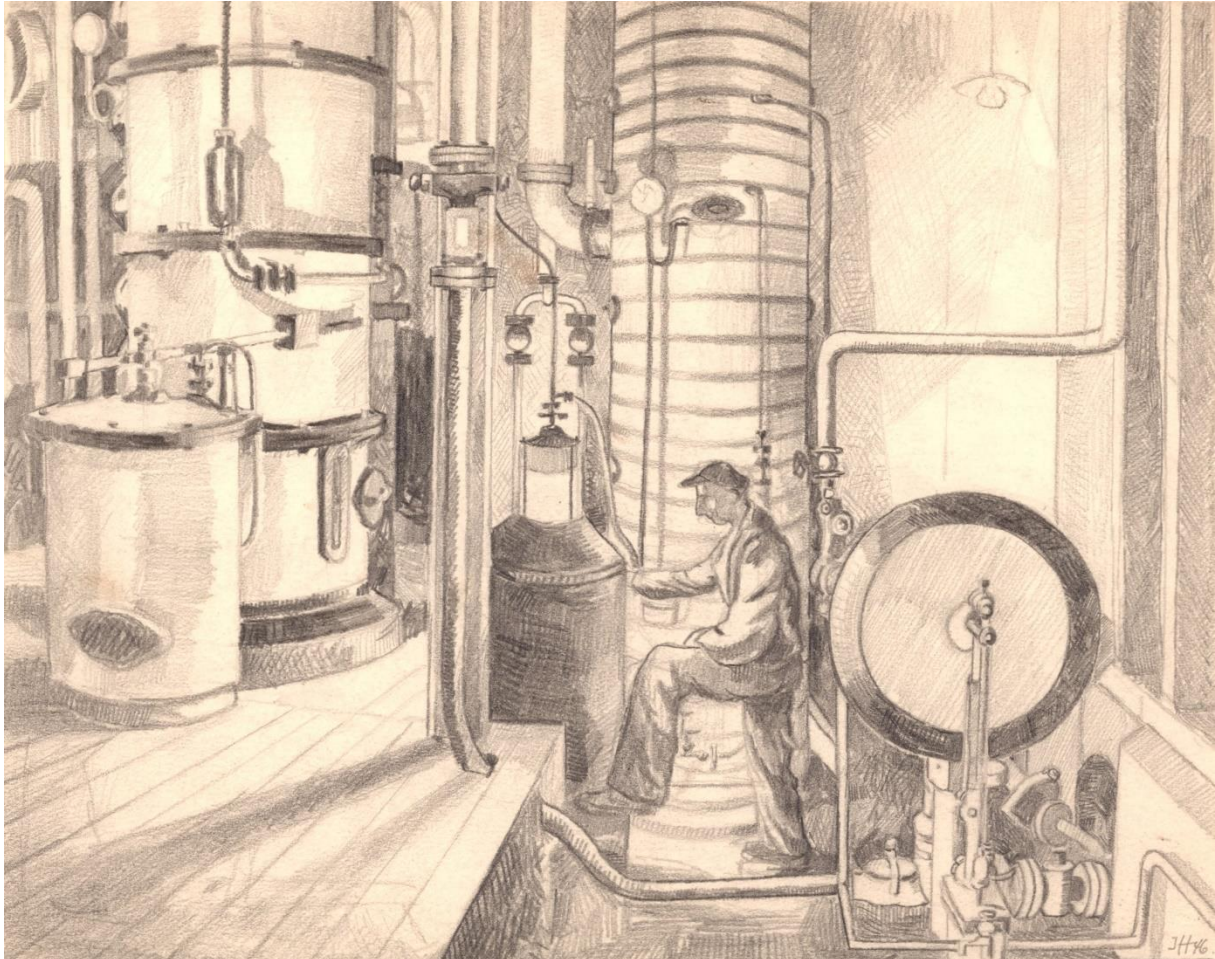
Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00045 Gjerstad Brenneri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00106 Hjell Brenneri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00315 Hekshus Brenneri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00251 Toten Brenneri

Opplandsarkivet avd. Mjøsmuseet, OAMM/T-A-00022 Totens Bryggeri

Bilitt brenneri tegnet av Jens Holter ca 1946. Eier: Mjøsmuseet